

Tancant cercles, obrint horitzons. Les contribucions del Col·loqui internacional en Geohumanitats.

Rosa Cerarols

Universitat Pompeu Fabra de Barcelona (UPF)

Toni Luna

Universitat Pompeu Fabra de Barcelona (UPF)

Joan Nogué

Universitat de Girona (UdG)

Resum

En aquest article presentem un resum de les principals contribucions i activitats científiques del I Col·loqui Internacional en Geohumanitats, celebrat a Barcelona l'octubre del 2016, organitzat per l'Associació de Geògrafs Espanyols, la Societat Catalana de Geografia i les universitats de Girona i Pompeu Fabra de Barcelona. A la primera part s'analitza el contingut del col·loqui i en la segona es fa un breu repàs dels articles que formen part d'aquest volum monogràfic de *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*.

Paraules clau: pensament geogràfic, geohumanitats, geografia, humanitats.

Resumen: *Cerrando círculos, abriendo horizontes. Las contribuciones del Coloquio internacional en Geohumanidades.*

En este artículo presentamos un resumen de las principales contribuciones y actividades científicas del I Coloquio Internacional en Geohumanidades celebrado en Barcelona en octubre del 2016, organizado por la Asociación de Geógrafos Españoles, la Societat Catalana de Geografia i las universidades de Girona y Pompeu Fabra de Barcelona. En la primera parte se analiza el contenido del coloquio y en la segunda se hace un breve repaso de los artículos que forman parte de este número monográfico de *Treballs de la SCG*.

Palabras clave: pensamiento geográfico, geohumanidades, geografía, humanidades.

Abstract: *Closing circles, opening horizons. The contributions of the First International Colloquium in Geohumanities.*

In this article we present a summary of the main contributions and scientific activities of the First International Colloquium on Geohumanities held in Barcelona in October 2016, organized by the Association of Spanish Geographers, the Catalan Geographic Society and the Universities of Girona and Pompeu Fabra of Barcelona. In the first part we analyze the content of the colloquium and in the second part we present a brief review of the articles that are part of this monographic issue of *Treballs* of the SCG.

Keywords: Geographic thought, geohumanities, geography, humanities.

* * *

Presentació

Aquest volum monogràfic de la revista *Treballs de la Societat Catalana Geografia* recull algunes de les aportacions més destacables del VIII Col·loqui del Grup d'Història del Pensament Geogràfic de l'Associació de Geògrafs Espanyols (AGE), celebrat a Barcelona entre el 19 i 22 d'octubre del 2016. Aquesta vuitena edició va portar per títol *Closing circles, opening horizons. International Colloquium in Geohumanities*. El va organitzar la Universitat Pompeu Fabra amb la col·laboració de l'AGE, la Societat Catalana de Geografia i la Universitat de Girona.

Des de l'any 2001, amb la creació del Grup d'Història del Pensament Geogràfic de l'Associació de Geògrafs Espanyols, s'han anat celebrant consecutivament col·loquis en diferents punts de l'Estat espanyol seguint quatre grans eixos temàtics: fonts de la història de la geografia i la cartografia, representacions culturals del paisatge i del territori, geografies postmodernes i postcoloniales, i història de la geografia espanyola (Grupo de Historia del Pensamiento Geográfico de la AGE, 2012). Aquest darrer col·loqui cal concebre'l com l'evolució natural de totes aquestes temàtiques pel fet de plantejar com a objecte central d'anàlisi i debat les relacions existents entre la geografia i les humanitats. S'ha fet des d'una perspectiva multidisciplinària, amb una mirada ample i integradora que va més enllà de la disciplina acadèmica geogràfica i cerca la complicitat amb altres àrees de coneixement i amb propostes certament innovadores provinents de fora de l'àmbit acadèmic que han treballat en temes relacionats amb la geografia des d'un enfocament més creatiu.

Val a dir que aquest espai d'intersecció entre geografia i humanitats ja ha despertat interès en la indagació geogràfica dels darrers anys, sobretot en l'àmbit anglosaxó, amb conferències, publicacions especialitzades i creació de centres de recerca (com ho il·lustra la revista acadèmica *Geohumanities: Space, Place, and the Humanities* nascuda l'any 2015 amb el recolzament de la AAG, o les publicacions de Routledge *Geohumanities: Art, History, Text and the Edge of*

Place i Envisioning Landscapes, Making Worlds: Geography and Humanities i el *Center for the Geohumanities* de la Royal Holloway de Londres). Tanmateix, la celebració d'aquest col·loqui internacional a Barcelona ha estat la primera trobada centrada en les geohumanitats fora de l'àmbit anglosaxó, i la proposta es remunta a la darrera assemblea del Grup durant el col·loqui del 2014 a Granada, quan es va acordar la temàtica, el lloc i la organització per part de Rosa Cerarols, Toni Luna i Joan Nogué.

El plantejament de circumscriure-ho en la temàtica de les geohumanitats va semblar del tot adient i coherent per la pròpia trajectòria d'un grup on els temes centrals d'indagació han estat els estudis epistemològics sobre diferents temàtiques estretament lligades a la geografia. També la voluntat de publicar-ne les contribucions en una edició monogràfica. De fet, en els darrers 15 anys i fruit dels consecutius col·loquis del grup s'han publicat diversos llibres (López Ontiveros, Nogué i Ortega, 2006; Paül i Tört, 2007; Ortega, García i Mollá, 2010; Paneque i Ojeda, 2013; Frolova, 2016) i volums monogràfics en revistes especialitzades, com els números 51 del *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles* l'any 2009 i de *Cuadernos geográficos* l'any 2012. En aquestes publicacions apareix bona part de la recerca més significativa en relació amb les temàtiques i perspectives metodològiques d'interès del Grup d'Història del Pensament Geogràfic. Així doncs, el monogràfic que presentem aquí té la voluntat de ser un pas més en la tasca d'anàlisi i divulgació de la història del coneixement geogràfic.

Tancant cercles

La nostra geografia tradicionalment ha estat vinculada a les humanitats. Si bé els propis estudis universitaris generalment formen part de les facultats de Filosofia i Lletres, de Geografia i Història, o més recentment, de les facultats d'Humanitats, en els darrers anys aquesta tendència s'ha vist estroncada en potenciar-se una geografia cada vegada més especialitzada en estreta consonància amb una pauta més general que s'ha anat imposant en la majoria dels estudis universitaris. A la vegada, i d'una manera paradoxal, han augmentat els títols més específics i tècnics mentre s'ha anat reduint l'oferta docent per a l'alumnat, sigui quina sigui la seva especialització. En aquests moments, un estudiant de grau en Geografia molt difícilment es podrà matricular a un curs d'economia, política o comunicació, i molt menys, a un curs d'història, història de l'art o filosofia. En aquest sentit, la formació humanística més transversal i interdisciplinària ha desaparegut quasi totalment de molts dels plans d'estudi existents. La nostra geografia acadèmica, per tant, s'ha anat allunyant de les humanitats i, en conseqüència, també de les seves pròpies arrels teòriques, metodològiques, o fins i tot podríem atrevir-nos a dir, de la seva pròpia essència i raó de ser. A més, tots aquests canvis en els plans d'estudis no han anat acom-

panyat, malauradament, d'un increment del nombre d'estudiants, més aviat el contrari, la qual cosa ha forçat la creació de noves titulacions que ometen la paraula geografia i la substitueixen per altres com ordenació del territori, ciències del medi ambient o estudis territorials i de la població.

Curiosament, però, mentre això està passant a les nostres facultats, en d'altres cada vegada més es fan servir metodologies, data, textos, cartografia, conceptes o teories de la pròpia disciplina geogràfica. Des de la literatura, la història, l'art o la filosofia, apareixen interessants reflexions sobre temàtiques geogràfiques. Amb aquest gir espacial o "spatial turn" (Allweil, 2010; Guildi, 2014; Hess-Lüttich, 2012; Soja, 2008; Warf i Arias, 2009) moltes disciplines s'han interessat en diversos conceptes geogràfics per poder explicar fenòmens socials i culturals en un món cada vegada més complex, més interconnectat i més global, on les relacions entre els fenòmens locals i globals ja no s'aborden únicament com a realitats antagoniques sinó també com a elements d'una dialèctica socioespacial (Harvey, 2006; Massey, 1999, 2005; Soja, 1980, 1989) en la qual els fenòmens locals i globals són part d'una mateixa realitat; una realitat complexa però eminentment geogràfica que afecta totes les dimensions de l'activitat humana. Possiblement per aquest fet, des del món de la creació artística també trobem aportacions rellevants sobre conceptes com escala, lloc, espai, paisatge, etc...

En aquest context, el col·loqui va ser útil per reflexionar sobre què és el que fa que els coneixements, els conceptes i l'experiència geogràfica esdevinguin matèria sensible i d'interès no només per l'acadèmia sinó també per a la resta de la societat. Quins temes propis o fins a quin punt el llenguatge geogràfic s'incorpora en altres disciplines acadèmiques, formes d'expressió i mediació o pràctiques artístiques? I també a la inversa. Com s'enriqueix la geografia a través de la incorporació de l'experimentació espacial d'altres àmbits? Va servir, doncs, per veure altres maneres d'expressar les experiències geogràfiques per part de persones i col·lectius que fan de la seva relació amb el territori o la seva interpretació de l'entorn una part molt important en la seva pràctica professional o vivencial. Una manera, en definitiva, d'obrir horitzons epistemològics, d'explorar noves (i velles) ontologies de la relació entre l'experiència humana i el seus entorns físics, virtuals o imaginats.

Per altra banda, el títol *Tancant cercles i obrint horitzons* respon al fet que per a la geografia catalana i espanyola, o per a institucions com la Societat Catalana de Geografia, o per al propi Grup d'Història del Pensament Geogràfic de l'AGE, suposa un retorn a les bases o les arrels de la nostra disciplina. Tornar a "allò" que va fer que molts de nosaltres ens interesséssim per estudiar Geografia, un saber que és part indispensable en la formació humanística i que en els darrers anys hem anat deixant enrere per abraçar una geografia més aplicada. En aquest sentit, comptar amb el recolzament de la Societat Catalana de Geografia també deixa constància, una vegada més, de la trajectòria integradora d'aquesta institució, que històricament ha acollit no només les aportacions

científiques de l'acadèmia i de la professió sinó també les inquietuds d'una societat civil informada que està interessada pels temes que tenen a veure amb la geografia en el sentit més ampli del terme. Una simple ullada a les activitats que la Societat porta fent des de dècades enrere exemplifica l'ampli ventall de mirades geogràfiques de la societat catalana, la qual ha convertit la institució en un punt de trobada entre la geografia acadèmica, les diferents pràctiques professionals (educació, política, gestió, comunicació) i la societat civil, un paper inclusiu únic del que cal reconèixer la seva importància. Així, portar les Geohumanitats a la Societat Catalana de Geografia ha estat la millor manera de tancar el cercle per retre homenatge a tots aquells temes que sempre han interessat al conjunt dels seus membres.

Obrint horitzons

Tal i com es pot comprovar en aquest número especial de *Treballs*, el col·loqui també ha servit per obrir horitzons. Disposem d'aportacions provinents de variades disciplines acadèmiques que lidien amb l'espai i diferents formes de creació artística vinculada a una determinada forma de veure i entendre el nostre entorn i el nostre territori. Les comunicacions es van dividir en blocs temàtics: art i cartografia; paisatge i arquitectura; història i memòria; natura, medi ambient i humanitats; geografia, creativitat i experimentació; gènere, cos i sexualitat; i per últim, xarxes socials, mitjans de comunicació i geografia. Es van portar a terme 12 sessions amb més de 50 comunicacions en tots aquests àmbits, gaudint d'una bona representació d'especialistes de diferents universitats espanyoles i també d'universitats de Portugal, Itàlia, Suècia, Regne Unit, Estats Units, Canadà o Sudàfrica. A més, també es van organitzar quatre sessions plenàries, dues taules rodones de discussió amb artistes i una sortida d'estudi.

Les quatre conferències plenàries s'inclouen íntegrament en les pàgines que segueixen. El professor Eduardo Martínez de Pisón de la UAM va fer la conferència inaugural titulada *El lugar de la cultura en el Paisaje* a la seu de l'Institut d'Estudis Catalans. Martínez de Pisón, sempre inspirador, marca el to referencial que il·lustren la resta d'articles inclosos. Va fer un repàs de les diferents metodologies i posicionaments teòrics en els estudis del paisatge, des de les ciències naturals fins a l'art, emfatitzant el paper integrador alhora que dialogant de conceptes provinents del saber geogràfic.

La segona sessió plenària va ser a càrrec del professor Tim Creswell, degà del Trinity College de Connecticut i un dels editors de la revista *Geohumanities*. L'article *Maxwell Street: Fragments of an Attempt at Writing Place*, aporta una interessant proposta metodològica per captar el sentit del lloc en un carrer de la ciutat de Chicago. Es tracta d'un text experimental que inclou diferents tipologies d'escriptura basades en tècniques expressives que van des de les pro-

posades per Walter Benjamin fins a la hibridació de la poesia contemporània. En aquesta ocasió Creswell, es presenta a ell mateix com un autor mixt, en un estadi intermedi entre geògraf i escriptor-poeta, una síntesis entre l'artista i el científic que és, a la vegada, un tret distintiu de les geohumanitats.

La tercera conferència plenària la va portar a terme la professora Sallie A. Marston de la Universitat d'Arizona amb el suggeridor títol *Icy Encounters: A feminist geopolitics of climate change*. Durant la seva exposició va tractar els punts d'encontre entre el debat ambientalista sobre el canvi climàtic i les aportacions provinents de la teoria feminista, servint-se de l'exemple d'una associació artística del Regne Unit per tal d'exemplificar-ho. El text juga amb elements vinculats a la geoestètica per tal d'emprar-la com a metodologia per a reflexionar i fer propis els significats de la geopolítica sobre el canvi climàtic.

Finalment, Deborah Dixon de la Universitat de Glasgow, amb *Geopolitics of War and Pain: Suffering with Charles Bell*, va presentar una reinterpretació de les nocions de la guerra, el patiment i el dolor servint-se del diari personal i els dibuixos del metge Charles Bell durant les guerres napoleòniques. Desafiant la geopolítica clàssica, Dixon es pregunta de quina manera l'angoixa del camp de batalla qualla a "casa", a l'espai domèstic i quotidià. A partir del cas concret de les primeres grans guerres del segle XIX, personalitza la ciència i la política per entendre la morfologia social i espacial del patiment i com aquesta penetra als subconscients col·lectius de les societats afectades.

Al mateix temps també es van portar a terme dues taules rodones amb artistes. A la primera es van reunir artistes que treballen diferents aspectes relacionats amb el territori. Íngrid Baraut ens va presentar el *pantone* de colors de la Costa Brava elaborat a partir de la depuració de les fotografies que es penegen a les xarxes socials amb el hashtag *#costabrava*. Albert Gusi, per la seva part, ens va mostrar el seu itinerari d'accions en espais emblemàtics de Catalunya, com ara Montserrat, la zona volcànica de la Garrotxa o el Delta de l'Ebre, a on ha realitzat intervencions provocadores amb la finalitat de fer repensar la relació que tenim amb el nostre entorn i el significat de la relació inherent de les geografies físiques i les expressions culturals. Per últim, Marc Sellarès va fer un recorregut per les seves obres d'aquí fins a Armènia. En aquest cas, Sellarès compagina la seva professió de bomber i la d'artista-activista en el territori a parts iguals. Molt il·lustratiu d'això és el treball del *Bosc de les Creus*, al terme municipal d'Òdena, a on va fer una creu de fusta per a cada hectàrea cremada en l'incendi que va destruir aquest bosc l'any 2015. De nou, l'experiència *in situ* comporta que múltiples actors apel·lin a diferents reinterpretacions de la relació entre l'individu i el seu entorn. Aquestes propostes, sense cap mena de dubte, no es poden entendre sense els entorns en què els artistes treballen, i tampoc es pot passar per alt que, en última instància, les seves intervencions són una peça més del paisatge. D'alguna manera són artistes que són paisatge.

La segona taula rodona es va convertir en un fluid diàleg entre els professors d'història de l'art Carles Reyero i de geografia Joan Nogué amb l'artista Jaume

Plensa. Durant la xerrada es van repassar alguns dels projectes més rellevants de l'artista en diversos espais públics, des de la famosa *Crown Fountain* del Millenium Park de Chicago fins a la *Carmela* de davant del Palau de la Música de Barcelona. Totes aquestes intervencions han creat nous espais i noves interaccions entre el públic i els visitants, remodelant tant els sentiments dels llocs com els propis paisatges urbans. La transformació dels espais en els quals s'instal·len les obres de Plensa (normalment de gran format), crea noves geografies físiques, culturals i humanes en un diàleg transgressor i al mateix temps inclúsiu, que permet en alguns casos una nova relació de les comunitats amb el seu entorn, dotant-lo de nous valors i nous sentits de pertinença.

El col·loqui va concloure amb una sortida d'estudi en la qual es va visitar el Bosc de les Creus de Marc Sellarès, el Centre d'Art Contemporani i Sostenibilitat El Forn de la Calç (CACIS) a Calders i, finalment, el centre Món Sant Benet a Sant Fruitós de Bages. La sortida es va concebre com una aproximació a diferents intervencions des del món de la creació, la cultura patrimonial i l'art en el territori. En tots aquests casos el territori no és un contenidor físic sinó que esdevé la raó de ser de tot plegat, sigui com a iniciativa individual amb gran repercussió internacional (com exemplifica el Bosc de les Creus o el projecte CACIS) o propostes col·lectives emparades per administracions públiques i empreses privades amb l'objectiu de revitalitzar regions a partir d'activitats vinculades a la cultura del lloc (el cas de Món Sant Benet).

Aportacions. Encerclant els horitzons.

El monogràfic consta de 18 textos estructurats en tres parts. La primera, introductòria, fa referència al col·loqui i a les geohumanitats. La segona, recull les quatre conferències plenàries, i la tercera, els 12 articles de comunicacions representatives de les temàtiques abordades en els diferents blocs del col·loqui.

En l'eix d'art i cartografia es van analitzar diferents formes de representació de l'espai i del lloc des de la cartografia, les arts visuals i el conjunt de les interaccions entre les múltiples formes d'explicar el món. D'aquesta secció es publiquen tres articles. En primer lloc, l'article de la historiadora Núria Torras Benezet *La provincia de los dos cetros-uas, un estudio de geografía cultural del antiguo Egipto*, analitza en profunditat els sistemes de representació dels espais a l'antic Egipte a partir de diverses fonts per entreveure certa interacció entre la representació sacralitzada i la dinàmica històrica del territori. En segon lloc, l'article del professor d'estètica Eduard Cairol *Aprender a perderse: desorientación, flânerie, azar objetivo. Benjamin, el surrealismo y el espacio urbano* constitueix un intent d'interpretar la consigna de Walter Benjamin segons la qual, en una ciutat, cal aprendre a perdre's per poder comprendre el veritable significat de la ciutat. Per aconseguir-ho és necessari arribar a una crisi de l'existència a través

d'estratègies d'estranyament de la rutina (com ara la desorientació). Finalment, l'article de les geògrafes Elia Canosa i Ángela García *Cartografías críticas de la ciudad* aprofundeix en un dels temes centrals del col·loqui, les relacions existents entre la cartografia crítica i l'art, i reflexiona sobre les implicacions per a la geografia a partir del caràcter multidisciplinar del mapa.

En la secció de gènere, cos i sexualitat es van tractar les interaccions entre cossos, emocions i moviment des dels postulats feministes, els espais transsexuals i les prospeccions queer per a la indagació emancipadora del col·lectiu LGTBI. L'article dels geògrafs Enrique Viana i Víctor Fernández *Referentes geo-políticos de la situación legal de la comunidad LGTBI* posa en relació els drets de les comunitats LGTBI a escala mundial incloent també la seva evolució al llarg del temps. També sota aquest paraigües s'emmarca la sessió plenària de Sallie Marston que ja hem mencionat anteriorment.

En l'eix dedicat al paisatge i l'arquitectura es van tractar les formes d'anàlisi i interpretació d'entorns geogràfics a varies escales així com les múltiples aproximacions al concepte de paisatge. En deriven tres articles, dos de caràcter epistemològic i un tercer que és merament un exercici empíric geohumanístic. L'article titulat *El diálogo entre la geografía y las humanidades en la visión del paisaje de Manuel de Terán* del geògraf Nicolás Ortega Cantero traça un recorregut per l'obra de Terán per ressaltar els punts d'intersecció entre la geografia i les humanitats a partir, essencialment, de la concepció del paisatge d'aquest autor precursor de la geografia acadèmica espanyola. Per la seva part, el també geògraf Manuel Mollá en *El papel de los naturalistas en la difusión de la Geografía humana: Lucas Fernández Navarro y su visión de la Sierra de Guadarrama*, analitza les contribucions dels treballs d'aquest naturalista especialista en cristal·lografia en la construcció del coneixement geogràfic de la serra de Guadarrama. Finalment, el text de Carmen Andreu (artista), Juan F. Ojeda (geògraf), Agueda Villa (geògrafa) i Juan Villa (escriptor) *El decurso del agua. Diálogo humanista ante paisajes de las marismas del Guadalquivir* narra tres paisatges dels aiguamolls fent servir una perspectiva innovadora on els ulls dels artistes dialoguen amb l'anàlisi acurada dels geògrafs.

En el bloc d'història i memòria vam apropar-nos a diferents formes geogràfiques d'interpretació del passat i de construcció de la memòria territorial individual i col·lectiva. En aquesta línia tenim l'article del geògraf Joan Tort *Una manera de interrogar al mundo. Apuntes para una lectura geográfica de Stefan Zweig*, el qual proposa una aproximació en clau geogràfica de la vida i obra de l'escriptor austríac Stefan Zweig per tal de comprendre la complexa realitat actual d'Europa.

La següent secció va aprofundir en la interacció entre els conceptes de natura, medi ambient i geografia. En aquest punt s'inclouen quatre articles força variats. Per un costat tenim l'aportació del geògraf Enric Mendizàbal *Els boscos, el bosc, els arbres i l'arbre vistos des de les geohumanitats* que ens presenta un discurs personal sobre la relació d'aquests elements naturals amb el pensament, per-

cepcions i idees dels éssers humans per tal d'entreveure la construcció cultural de la singularitat de l'arbre a la immensitat dels boscos. Per una altra banda, la també geògrafa Teresa Bullón amb *La montaña junto a una gran ciudad. Inicio del excursionismo y transformación del paisaje en el valle de la Fuenfria de la Sierra de Guadarrama* analitza la construcció d'un espai simbòlic de la serra de Guadarrama a partir de l'arribada d'excursionistes, estiuiejants o artistes. El tercer article, de l'artista i historiadora Maravillas Boccio *La representación de las plantas en la escritura jeroglífica del Antiguo Egipto* ens presenta un anàlisi del món de les plantes a l'antic Egipte a partir de la interpretació de l'escriptura jeroglífica. Finalment, el geògraf Josep Maria Panareda amb *Dinámica de los acuíferos, cambios de uso y de percepción: el curso medio del río Tordera (Sistema Costero-Catalán)* exposa les diferents formes d'explotació dels recursos hídrics d'aquesta conca en l'entramat relacional entre espai, temps, recursos naturals i cultura.

Per últim, en relació als dos eixos restants: geografia, creativitat, experimentació i innovació; i, geografia, mitjans de comunicació i xarxes socials; estan representats per les dues taules rodones amb artistes i, en el monogràfic, en deixen constància els textos de les conferències plenàries de Tim Cresswell i Deborah Dixon. Per veure tot el programa complet del col·loqui, vegeu la web: <http://eventia.upf.edu/geohumanidades/ficha.es.html>

Bibliografia

- ALBET, Abel; NÚRIA BENACH (2012). *Doreen Massey. Un sentido global del lugar*. Barcelona: Icaria, Espacios Críticos.
- ALLWEIL, Yael (2010). *Beyond the Spatial Turn: Architectural History at the Intersection of the Social Sciences and Built Form*. Berkeley: Universitat de Califòrnia.
- BENACH, NÚRIA; ABEL ALBET (2010). *Eduard W. Soja. La perspectiva postmoderna de un geógrafo radical*. Barcelona: Icaria, Espacios Críticos.
- CRESSWELL, Tim *et al.* (2015). "Editorial". *Geohumanities: Space, Place and the Humanities*, vol 1, p. 1-19.
- DANIELS, Stephen *et al.* [ed.] (2011). *Envisioning Landscapes, Making Worlds: Geography and Humanities*. Nova York: Routledge.
- DEAR, Michael *et al.* [ed.] (2011). *Geohumanities: Art, History, Text and the Edge of Place*. Nova York: Routledge.
- FROLOVA, Marina [ed.] (2016). *Relación entre sociedad y el medio ambiente en la Geografía Moderna*. Granada: Ediciones Universidad de Granada.
- GRUPO DE HISTORIA DEL PENSAMIENTO GEOGRÁFICO DE LA AGE (2012). "El Grupo de Historia del Pensamiento Geográfico de la AGE". *Cuadernos Geográficos*, vol. 51, p. 286-289.
- GULDI, Jo (2014). "What is the Spatial Turn?". *Spatial Humanities. Scholars Lab*, Universitat de Virginia. <http://spatial.scholarslab.org/spatial-turn/what-is-the-spatial-turn/>
- HARVEY, David (2006). "Space as keyword", dins: N. CASTREE; D. GREGORY [ed.]. *David Harvey: a critical Reader*. Oxford: Blackwell, p. 270-293.
- HESS-LÜTTICH, Ernest W. B. (2012). "Spatial turn: On the Concept of Space in Cultural Geography and Literary Theory". *Journal for Theoretical Cartography*, vol. 5, p. 1-11.

- HUMBOLDT, Alexander von (2012). *Vistas de las cordilleras y monumentos de los pueblos indígenas de América*. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid i Marcial Pons, 371 p. Nota Preliminar de Nicolás Ortega Cantero.
- LÓPEZ ONTIVEROS, Antonio; Joan NOGUÉ; Nicolás ORTEGA CANTERO [ed.] (2006). *Representaciones culturales del paisaje y una excursión por Doñana*. Madrid: UAM i Grupo de Historia del Pensamiento Geográfico de la AGE, 350 p.
- ORTEGA CANTERO, Nicolás; Jacobo GARCÍA ÁLVAREZ; Manuel MOLLÁ RUIZ-GÓMEZ [ed.] (2010). *Lenguajes y visiones del paisaje y del territorio*. Madrid: UAM, UC3 i Grupo de Historia del Pensamiento Geográfico de la AGE, 516 p.
- PANEQUE SALGADO, Pilar; Juan Francisco OJEDA RIVERA [ed.] (2013). *El viaje en la Geografía Moderna*. Sevilla: Universidad Internacional de Andalucía i AGE, 564 p.
- PAÜL i CARRIL, Valerià; Joan TORT i DONADA [ed.] (2007). *Territorios, paisajes y lugares*. Cabrera de Mar: Galerada i Grupo de Historia del Pensamiento Geográfico de la AGE, 582 p.
- WARF, Barney; Santa ARIAS [ed.] (2009). *The spatial turn: interdisciplinary perspectives*. Nova York: Routledge.